॥ ओ३म् ॥

ISSN 0976-8017

गुरुकुल-पत्रिका

(प्राच्यविद्याओं की त्रैमासिक मूल्यांकित शोधपत्रिका)

Vol : 68/3 अंक

जनवरी 17- मार्च 2017

सम्पादक

डॉ० सोहनपाल सिंह आर्य

प्रोफेसर एवं अध्यक्ष

दर्शनशास्त्र विभाग

गुरुकुल काँगड़ी विश्वविद्यालय

हरिद्वार-249404

गुरुकुल पत्रिका, अंक ६८/३, जनवरी से मार्च २०१७, ISSN- ०९७६-८०१७ (पृष्ठ १८५ से १९०)

अद्वैतमतानुसारं ज्ञानस्य द्वैविध्यम्

डॉ. जानकीशरणः आचार्यः[१]

सर्वव्यवहारस्य कारणं **'सर्वव्यवहारहेतुर्बुद्धिर्गुणो ज्ञानम्[२]'** इति तर्कसङ्ग्रहोक्तरीत्या ज्ञानं भवति। तज्ज्ञानं किं नित्यमुत अनित्यमिति विचारे ज्ञानमनित्यमित्याहुः वैशेषिकाः। तथा हि आत्ममनस्संयोगे सति आत्मविशेषगुणभूतं ज्ञानं जायते, तत्संयोगनाशे तु नश्यति, अतो ज्ञानमनित्यमिति तेषां राद्धान्तः। वैयासिकं तु मतमनुवर्तमानाः श्रुतिस्मृतिप्रमाणमुररीकृत्य ज्ञानं नित्यम्, तच्च आत्मनः स्वरूपमेव, न गुण इति सङ्गीरन्ते। **'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म[३]'** इति श्रुतिरपि ज्ञानं ब्रह्मणः स्वरूपमिति ज्ञापयति। उक्तञ्चैतदद्वैतमकरन्दे- **'स्वरूपमेव मे ज्ञानं न गुणः[४]'** इति। अत्र ज्ञानशब्दो ज्ञायत इति ज्ञानमिति भावव्युत्पत्तिकः। अतः ज्ञप्तिः अवबोध इत्यनेन स्वरूपज्ञाने पर्यवस्यति। ज्ञानस्य ज्ञायते अनेनेति करणव्युत्पत्तिरपि वक्तुं शक्या, किन्तु सत्यानन्तशब्दाभ्यां सह सामानाधिकरण्यविरोधाद् वेदान्तिभिः सा व्युत्पत्तिः नाद्रियते। तथा हि त्रिकालाबाध्यत्वं सत्यत्वम्। ब्रह्मणो ज्ञानकर्तृत्वेन विक्रियमाणे सति ज्ञेयज्ञानाभ्यां प्रविभक्तस्य तस्य परिच्छेदराहित्यमपि न सम्भवति। अत एव **'यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमाऽथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पम्[५]'** इति श्रुत्या भूमाख्ये ब्रह्मणि दर्शनादिक्रियाकारकाभावो दर्शितः। क्रियादिप्रविभक्तस्य तु परिच्छिन्नत्वं प्रोक्तम्। अतः ब्रह्म न वस्त्वन्तरज्ञानकर्तृ। नापि स्वात्मानमेव ब्रह्म विजानाति, एकस्मिन् कर्तृकर्मभावविरोधात्। अतः सत्यादिपदसन्निधानाज्ज्ञानशब्दोऽत्र भावव्युत्पत्त्या निर्विशेषं चिन्मात्रं ज्ञप्तिरेव। यद्यपि क्रियासामान्य-मत्र भाव इत्युच्यते। ब्रह्मस्वरूपत्वात् ज्ञानं नित्यमिति सिद्ध्यति, न हि अनित्यं ज्ञानं नित्यस्य ब्रह्मणः स्वरूपं भवितुमर्हति।

अत्रेयं शङ्का- ज्ञानस्वरूपब्रह्मणो नित्यत्वात् 'अयं घटः अयं पटः' इत्यादिज्ञानमपि नित्यं स्यात्। अपि च सुषुप्तौ न किमपि ज्ञानं भवतीति अस्माकमनुभवः। वेदान्तरीत्या ब्रह्मणि अध्यस्तत्वात् प्रपञ्चोऽपि ज्ञानमयस्स्यात्। किञ्च ज्ञानस्वरूपत्वाद् ब्रह्म ज्ञानविषयो न भवति। अतः कथं ज्ञानं नित्यम्, कथं वा

---

१. Dean (Faculty of Darshana) & Assistant Professor, Shree Somnath Sanskrit University, Veraval-३६२२६६५ Dist. Gir Somnath (Gujarat) Email: janakisharan@gmail.com Mobile: ८७५८८१७५२५

२. तर्कसङ्ग्रहः, पृ. ७५

३. तैत्तिरीयोपनिषत्, २.१

४. अद्वैतमकरन्दः, २३

५. छान्दोग्योपनिषत्, ७.२४.१

तद्ब्रह्मणः स्वरूपमित्यादिशङ्कालेशं ग्रन्थकारो ज्ञानस्य द्वैविध्यकथनेन निराकरोति। तथा हि ज्ञानमात्मस्वरूपचैतन्यमेकरसमपि वृत्तितः स्वरूपादपि द्विप्रकारं भवति- स्वरूपज्ञानं वृत्तिज्ञानञ्चेति। तथाऽभाषत ग्रन्थकारः -

एकं ज्ञानं परमकथितं वृत्तितश्च स्वरूपाद्

वृत्तिज्ञानस्वरूपाभिधचितिरवभात्येव वत्सास्ति नान्यत्।

नाज्ञानस्यैव शत्रुर्भवति परचितिर्दृष्टमेवैति सुप्तौ

वृत्तौ लग्ना स्वरूपाभिधचितिरपि सा नाशयेत् स्वीयमोहम्॥[6] इति।

ज्ञानस्य नित्यत्वे श्रुतिर्हि वेदान्तमते प्रमाणम्। श्रुत्यविरोधितर्केणापि ज्ञानस्य नित्यत्वं साधयितुं शक्यते। तथा हि जागरिते रूपज्ञानम्, रसज्ञानम्, गन्धज्ञानमित्येवं मिथो भेदेन विषयाणाम् अननुगमेऽपि, एकरूपं ज्ञानं तु सर्वत्रानुगतम्। अतो यथा एकोऽप्याकाशः घटाद्युपादिभेदाद् भिद्यते, तथैव एकमपि ज्ञानं विषयोपाधिकतया तु भिद्यते, परं स्वतस्तु भेदशून्यमित्यवगम्यते। एवं स्वप्नेऽपि यज्जाग्रद्वासनानिमित्तकं ज्ञानं भवति तदपि ज्ञानत्वाविशेशाज्जागरितज्ञानान्न भिद्यते। यद्यपि सुषुप्तौ अहमिदं जानामीत्याकारकं ज्ञानं नानुभूयते, तथापि एतावता सुषुप्तौ ज्ञानमेव नास्तीति वचनं साहसमात्रम्। उत्थितस्य पुरुषस्य सुखमहमस्वाप्सं न किञ्चिदवेदिषम् इति परामर्शो जायते। परामर्शोऽयमनुभवान्तरा न जायते। अतः सुषुप्तिकालेऽपि सुखस्य अज्ञानस्य चानुभव आसीदिति गम्यते। तच्च अनुभवात्मकं ज्ञानं ज्ञानत्वाविशेषाज्जागरितज्ञानान्न भिद्यते। एवमकस्मिन् दिने यथा एकमेव ज्ञानं तथैव दिनमासादिक्रमेण सर्वस्मिन्नपि काले ज्ञानं भेदशून्यम्, अत एव नित्यमपि। किञ्च यदि ज्ञानमनित्यं स्यात्, तदा तस्य उत्पत्तिविनाशयोः ग्रहणमेव न स्यात्। असाक्षिकोत्पत्ति-विनाशौ तु वक्तुमेव अशक्यौ। किञ्च स्वेनैव स्वग्रहणमपि न युज्यते। अतोऽपि ज्ञानं नित्यमेव। इदं ज्ञानं स्वप्रकाशमपि। तथा हि एकत्र कर्तृकर्मभावविरोधाज्ज्ञानं न तावत् स्वसंवेद्यम्। यदि ज्ञानान्तरेण गृह्यते तदा तस्य ग्राहकस्यापि ज्ञानस्य ग्रहणार्थं पुनर्ज्ञानान्तरमित्यनवस्थाप्रसङ्गस्स्यात्। न चानवस्थायां किञ्चित् प्रमाणमस्ति। अतः इदं ज्ञानं स्वप्रकाशमित्येव स्वीकरणीयम्। स्वप्रकाशत्वे सति स्वेतरावभासकत्वं स्वप्रकाशत्वम्। अर्थात् अपरोक्षं विषयावभासकं च सदपि ज्ञानं प्रकाशान्तरानपेक्षमित्यतः तत्स्वप्रकाशम्। एवमात्मनो नित्यत्वाज्ज्ञानस्य नित्यत्वस्वप्रकाशत्वे सिद्धे। स्वप्रकाशत्वाच्च ज्ञानमेव आत्मेति सिद्ध्यति। तदेवाचीकथन् पञ्चदशीकाराः -

मासाब्दयुगकल्पेषु गतागम्येष्वनेकधा ।

नोदेति नास्तमेत्येका संविदेषा स्वयम्प्रभा ॥[7] इति।

---

६. कैवल्यदीपिका २.७९ (ग्रन्थोऽयं पाण्डुलिपौ विद्यते यस्य शोधपत्रलेखकेन सम्पादनं कृतम्)

७. पञ्चदशी, १.७

पूर्वोक्तरीत्या स्वाप्निकज्ञानं जाग्रज्ज्ञानान्न भिन्नम्, ज्ञानत्वाविशेषात्। तथैव सौषुप्तिकबोधोऽपि स्वाप्निकात् न भिन्नः। एवं स्थानत्रयेऽपि एकस्मिन्दिने जाग्रदादिषु संविदेका। एवं दिनान्तरेऽपि सा संविदभिन्ना। अतीताऽऽगामिषु मासाब्दयुगकल्पेषु सा संविन्नोदेति नाऽस्तमेति, कालत्रयाबाध्य-त्वात् सत्या नित्या चेति भावः। एषा संवित् स्वयम्प्रकाशा नान्यैः प्रकाश्यते। **'विज्ञातारमरे केन विजानीयात्**[8]**', 'अमृतोऽदृष्टो द्रष्टाऽश्रुतश्श्रोताऽमतो मन्ताऽविज्ञातो विज्ञाता**[9]**', 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति**[10]**', 'न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित्**[11]**'** इत्यादिश्रुतिशतमत्र प्रमाणमिति भावः।

यत्तु उत्पत्तिविनाशशालितया प्रतीयते, तदन्तःकरणवृत्त्यात्मकं ज्ञानम्। वृत्तिज्ञानमपि न स्वरूपज्ञानाद् भिन्नम्, आधारं विनाऽऽधेयायोगात्। अयमेवार्थो ग्रन्थकारेण सदृष्टान्तमेवं विवृतः -

स्वरूपज्ञानं यत्र दहति सुषुप्तावपि तमः

कथं वृत्तौ लग्नं गुरुवर! दहेच्चेदिति तमः ।

रवेरुस्रा यद्वत्र दहति न जगत्सूर्यदृषदि

प्रसक्तश्चेत् सर्वं दहति हि तथैनच्छृणु सखे ॥[12] इति।

ब्रह्माभिन्नत्वाज्जीवोऽपि ज्ञानस्वरूप एव। तदसूत्रयत् सूत्रकारः **'ज्ञोऽत एव**[13]**'** इति। तदेव अविकृतस्य ब्रह्मण एव अविद्योपाधिकस्य जीवरूपेण अवस्थानाद् उत्पत्तिविनाशरहितो नित्यचैतन्यस्वरूपो जीव इति सूत्रार्थः। न च **'नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः**[14]**'** इति सूत्रेण पचादिभ्यः कर्त्रर्थे अच्प्रत्ययो विहितः। पचादेः आकृतिगणत्वात् 'जानाति इति ज्ञः' इति कर्त्रर्थकाच्प्रत्ययान्तत्वाज्ज्ञशब्दस्य कथं चैतन्यात्मकार्थबोधकत्वमिति शङ्कनीयम्। **'घञर्थे कविधानाम्**[15]**'** इति वार्तिकेन भावार्थकप्रत्ययान्तत्वाज्ज्ञशब्दस्य चैतन्यस्वरूपबोधकत्वमविरुद्धम्। ब्रह्माभिन्नत्वाज्जीवोऽपि ब्रह्मस्वरूप इति कथयता सूत्रकारेण ब्रह्मणः ज्ञानस्वरूपत्वमपि सूचितम्। **'न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो**

---

८. बृहदारण्यकोपनिषत्, ४.५.१५

९. बृहदारण्यकोपनिषत्, ३.७.२३

१०. कठोपनिषत्, २.५.१५

११. कठोपनिषत्, १.२.१८

१२. कैवल्यदीपिका, २.८०

१३. ब्रह्मसूत्रम्, २.३.१८

१४. पाणिनिसूत्रम्, ३.१.१३४

१५. पाणिनीयसूत्रवार्तिकम्, ३.३.५८

विद्यतेऽनादित्वात्[16]", **'अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिः**[17]' इत्यादिश्रुतयः अमुमेवार्थं बोधयन्ति। एवं जीवो मलिनसत्त्वप्रधानाविद्योपाधिकतया न स्वरूपचैतन्ये-नैव सर्वावभासनक्षमः। अतो विषयावभासनार्थं तेन वृत्तिरपेक्ष्यते। तत्र वृत्तिर्नाम इन्द्रियद्वारा विषयदेशं गत्वा अन्तःकरणस्य विषयाकारः परिणामः। एतदवच्छिन्नं चैतन्यं प्रमाणचैतन्यमिति कथ्यते। अन्तःकरणावच्छिन्नं चैतन्यं तु प्रमातृचैतन्यम्। विषयावच्छिन्नं चैतन्यं प्रमेयचैतन्यम्। अर्थाद् एकमेव चैतन्यमन्तःकरणविशिष्टं सत् प्रमातृचैतन्यम्, वृत्त्युपारूढं सत् प्रमाणचैतन्यम्, विषयाधिष्ठानभूतं सत् विषयचैतन्यमिति व्यवह्रियते।

अन्तःज्ञानसाधनमन्तःकरणं अतिस्वच्छतैजसद्रव्यम्। तेजः सत्त्वगुणं प्रकाशकञ्च। तेन तैजसमन्तःकरणमपि अत्यन्तस्वच्छं विरलं तेजो द्रव्यम्। आकाशादिपञ्चतन्मात्रगतसात्त्विकांशेभ्यो हि अन्तःकरणं समुत्पन्नम्। अतः सूर्यकिरणवदन्तःकरणं नयनादिद्वारेण निर्गत्य दीर्घप्रभाकारेण परिणतं झटिति विषयदेशं प्राप्य विषयाकारं भवति। तदा वृत्तिद्वारा विषयचैतन्यस्य प्रमातृचैतन्यस्य यथा कुल्याद्वारा तडागकेदारसलिलयोः अभेदो भवति, तद्वदेकीभावः सम्पद्यते।

अत्र एवं शङ्का भवितुमर्हति यदत्र चैतन्यस्य वृत्तिविषयरूपम् उपाधिद्वयमस्ति, अतः कथं चैतन्याभेद इति। सा शङ्का एवं समाधेया - विशेषणयोरिव उपाध्योः न स्वरूपेण भेदकत्वम्, किन्तु भिन्नदेशस्थत्वेन। अत एव मठान्तर्वर्तिघटावच्छिन्नाकाशो न मठावच्छिन्नाकाशाद्भिद्यते। तद्वदत्रापि वृत्तिविषययोः बहिरेकदेशावस्थानतया भिन्नदेशस्थाभावाद् उपधेयं चैतन्यं न भिद्यते। एवम् अन्तःकरणतद्वृत्तिविषयचैतन्यानाम् अभेदाभिव्यक्त्या 'अयं घट' इति ज्ञानं जायते। अत्र वृत्तेः जडत्वाद् वृत्तिरेवं ज्ञानमिति वक्तुं न शक्यते। इयं चैतन्याभिव्यक्तिः वृत्तिकृता इत्यत्र वृत्तौ चैतन्यमारोप्यते। तदुक्तं विवरणे **'अन्तःकरणवृत्तौ ज्ञानत्वोपचारात्**[18]' इति। एवञ्च चैतन्याभेदाभिव्यक्तिः वृत्तेः कार्यम्। जीवचैतन्यस्य विषयचैतन्यस्य च सम्बन्धार्था वृत्तिरिति विवरणानुगामिनः, आवरणाभिभवार्था वृत्तिरिति मतान्तरम्। एतेषां मते वृत्त्या विषयदेशस्थजीवचैतन्यगतम् आवरणं यदाऽभिभूयते तदा विषयप्रकाशः।

जीवस्य स्वरूपभूतं यत्साक्षिज्ञानं भवति तत्तु अनावृतमेव। तत् सर्वत्र वृत्तिज्ञानेष्वननुगतत्वात् सर्वाणि वृत्तिज्ञानानि विषयीकरोति। तथा च श्रुतिः **'प्रतिबोधविदितं मतममृतत्वं हि विन्दते**[19]' इति। अस्मिन् श्रुतिवाक्ये **'बोधशब्देन बौद्धाः प्रत्यया उच्यन्ते**[20]' इति भाष्यवचनाद् बोधपदं वृत्तिज्ञानपरम्। जडा अपि वृत्तयो यद्योगात् स्वयम्प्रभा इव भवति, तत्स्वयम्प्रभं ब्रह्मैव अहमिति चिन्तनमपि ब्रह्मज्ञानकारणं भवति।

---

१६. बृहदारण्यकोपनिषत्, ४.३.३०

१७. बृहदारण्यकोपनिषत्, ४.३.९

१८. पञ्चपादिकाविवरणम्, पृ. २०३

१९. केनोपनिषत्, २.४

२०. केनोपनिषच्छाङ्करभाष्यम्, २.४

भाष्यकारैरपि अयमेवार्थः अध्यधायि–**"सर्वे प्रत्ययाः विषयीभवन्ति यस्य स आत्मा सर्वबोधान् प्रतिबुध्यते। सर्वप्रत्ययदर्शी चिच्छक्तिस्वरूप-मात्रः प्रत्ययैरेव प्रत्ययेषु अविशिष्टतया लक्ष्यते, नान्यद्द्वारमात्मनो विज्ञानाय**[21]' इति। अपि च -

नानाच्छिद्रघटोदरस्थितमहादीपप्रभाभास्वरं

ज्ञानं यस्य तु चक्षुरादिकरणद्वारा बहिस्स्पन्दते॥[22]

इत्यनेन सर्वेषु वृत्तिज्ञानेषु स्वरूपज्ञानस्य अनुगतत्वात् चाक्षुषादिज्ञानमपि स्वरूपज्ञानस्य अंशभूतम्। अयमेवार्थः सिद्धान्तलेशसङ्ग्रहे दीक्षितैः एवं निरूपितम् - **'चैतन्यमात्रावारकस्याज्ञानस्य विषयावच्छिन्नप्रदेशे खद्योतादिप्रकाशेन महान्धकारस्येव, ज्ञानेन एकदेशेन नाशः**[23]' इति। एवञ्च अल्पांशेन नष्टेऽपि, सर्वात्मना नाशाभावात्, छिन्नेऽपि पुच्छे श्वा श्वैव नान्यत् इति न्यायेन अज्ञानस्य अनुवृत्तिर्युक्ता इति भावः। एवं ब्रह्मज्ञानरूपेण सर्वत्रानुगतम्। अतो ज्ञानमेव ब्रह्म, न तु ज्ञानस्य विषय इति। यस्तु एतद्विपरीततया अहं ब्रह्म ज्ञातवान् इति ज्ञानविषयत्वेन ब्रह्म जानाति, स अज्ञानी एव, तेन अविषयस्य ब्रह्मणो विषयत्वेन ज्ञातत्वात्। तथा च श्रुतिः -

यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः।

अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम्॥[24] इति।

एवं ज्ञानाविषयस्याद्वितीयस्यापि स्वरूपज्ञानस्य अंशभूतत्वाद् अन्तःकरणवृत्तौ ज्ञानत्वोप-चारस्तु विद्यते। अत एव श्रुतावपि क्वचिदात्मस्वरूपभूताज्ज्ञानाद् वृत्तिज्ञानस्य व्यावृत्तिः क्रियते। यथा **'योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः**[25]' इत्यत्र अन्तरशब्दः बुद्धिवृत्तिव्यावर्तकः। वृत्तेः विषयदेशस्थतया सर्वान्तरत्वाभावात्तस्य व्यावृत्तिः। तथा चाभाणि भाष्यकारेण - **'अन्तरिति बुद्धिवृत्तिव्यतिरेकप्रदर्शनार्थम्**[26]' इति।

वस्तुतस्तु मायाविशिष्टाद् ब्रह्मणो जगति उत्पद्यमाने सति अन्तःकरणमप्युत्पद्यते। तत्र **'तन्मनोऽसृजत**[27]", **'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च**[28]' इत्यादिश्रुतिर्मानम्। एवं

---

२१. केनोपनिषच्छाङ्करभाष्यम्, २.४

२२. दक्षिणामूर्तिस्तोत्रम्, ४

२३. सिद्धान्तलेशसङ्ग्रहः, पृ. १५८

२४. केनोपनिषत्, १.११

२५. बृहदारण्यकोपनिषत्, ४.३.७

२६. बृहदारण्यकोपनिषच्छाङ्करभाष्यम्, ४.३.७

२७. वेदान्तपरिभाषायाम् उद्धृतं वाक्यम्, पृ. २५

सादिद्रव्यत्वादन्तःकरणं सावयवम्। सावयवत्वात्तस्य विषयाकारेण वृत्तिरूपः परिणामोऽपि सम्भवति। तथा च श्रुतिः **'कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव**[२९]' अत्र धीशब्देन वृत्तिरूपज्ञानमभिहितम्। एवं वृत्तिज्ञान-मन्तःकरणस्य विकारः, सविषयकञ्च। स्वरूपज्ञानन्तु ब्रह्मस्वरूपत्वादेव न विकारभूतम्, नापि सविषयकम्। किन्तु तत्केवलं **'प्रज्ञानघन एव**[३०]' इति श्रुत्या ज्ञानम्। **'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म**[३१]' इति ब्रह्मशब्दस्य सत्यानन्दशब्दाभ्यां सामानाधिकरण्याच्च। अपि च उत्पन्नादेव अन्तःकरणमाविद्यकम्। अतः तद्धर्मभूतानि वृत्तिज्ञानान्यपि आविद्यकान्येव। यदा तु श्रुतिशिखोत्थानाखण्डधीवृत्त्या अहं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं ब्रह्मैवास्मि इत्याकारकोऽखण्डब्रह्मसाक्षात्कारः तदा **'भिद्यते हृदयग्रन्थिः**[३२]' इत्यादिश्रुतेः अन्तःकरणस्य नाशाद् आविद्यकानामन्तःकरणवृत्तीनामपि नाशः। एवं च ब्रह्मसाक्षात्कारोऽपि अखण्डाकारमनोवृत्तिरूपः। वृत्तिरियं प्रत्यगभिन्नब्रह्मविषयिणी । इयं चैतन्यप्रतिबिम्बसंवलिता चैतन्यगतमज्ञानमेव निवर्तयति। ब्रह्मणि अज्ञाननिवृत्तिरेव वृत्त्या क्रियते, न त्वत्र ब्रह्मणः स्वप्रकाशज्ञानत्वात् चिदाभासस्य आधानमिति। यथा पटोपादानतन्तुनाशे पटनाशो भवति तथैव अज्ञानस्यैव प्रपञ्चहेतुत्वाद् अज्ञाननिवृत्तौ तत्कार्यभूतः सकलोऽपि प्रपञ्चो निवर्तते। एवं सति चरमवृत्तेरपि अज्ञानकार्यत्वान्निवृत्तिर्भवति। वृत्तौ प्रतिबिम्बितं चैतन्यमपि तदा ब्रह्माभिन्नमेव भवति। यथा सूर्यप्रभाया अवभासने दीपप्रभा असमर्था भवति, तथा स्वयंप्रकाशाखण्डाब्रह्मावभासने वृत्तिगतं चैतन्यमसमर्थम्। अतो दर्पणाभावे तद्गतो मुखप्रतिबिम्बो यथा मुखमात्रमेव भवति, तथैव स्वोपाधिभूतवृत्तौ बाधितायां वृत्तिगतचैतन्यमपि चैतन्यैकरसं ब्रह्मैव भवति।

---

२८. मुण्डकोपनिषत्, २.१.३
२९. बृहदारण्यकोपनिषत्, १.५.३
३०. बृहदारण्यकोपनिषत्, ४.५.१३
३१. तैत्तिरीयोपनिषत्, २.१
३२. मुण्डकोपनिषत्, २.२.८